

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРОБЛЕМА "ДЕФІЦИТУ ДЕМОКРАТІЇ"

Характерною ознакою суспільно-політичного поступу незалежної України та його сучасного періоду є становлення і досить динамічний розвиток громадянського суспільства як складової процесу державотворення та суттєвого чинника трансформації політичної системи. Варто зазначити, що увага до проблем громадянського суспільства, рівня його розвитку, форм діяльності та векторів спрямування громадської активності значно посилюється в періоди кардинальних суспільних змін або загострення потреби в них, коли поглиблюються суперечності в системах "людина – суспільство" і "суспільство – держава".

У цьому сенсі проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства, а також його суспільно-політичного позиціонування є актуальними, а в контексті політичних викликів сучасності – досить гострими. Тому на окрему увагу заслуговують особливості процесу розбудови громадянського суспільства в Україні та його ролі в подоланні "дефіциту демократії" – явища, яке набуває стійких ознак висхідної тенденції. Це явище характеризується недостатнім рівнем демократичної легітимності, певною невідповідністю діяльності сучасних демократичних режимів механізмам та процедурам, сучасним демократичним стандартам і порушенням принципів демократії в практиці суспільно-політичної діяльності¹.

Розв'язання проблеми "дефіциту демократії" значною мірою залежить від рівня розвитку громадянського суспільства, спроможності його інститутів, ефективності взаємодії влади з громадськістю та законодавчого забезпечення цього процесу, зрештою – від загального рівня політичної культури й освіти громадян.

¹ Асірян С. Р., Белей О. В., Дулепа В. П. „Дефіцит демократії” у Європейському Союзі: сучасний стан і шляхи вирішення. Юридичний науковий електронний журнал. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/124>

Громадянське суспільство як чинник суспільно-політичного розвитку

Попри багатоваріантність визначення терміна "громадянське суспільство" в соціальних науках (воно відсутнє навіть в академічному виданні "Політичної енциклопедії"²) в наукових колах і в масовій свідомості (передусім завдяки засобам інформації, риториці політиків, громадських діячів та коментаторів політичних подій і процесів) побутує певна усталеність уявлень про громадянське суспільство й сутність цього феномену³. Неоднозначність тлумачення цього поняття притаманна не лише вітчизняній політичній науці. Наприклад, французький політолог Д. Кола відстоює погляд на громадянське суспільство як на синонім суспільства "політичного". К. Поппер основною ознакою громадянського суспільства вважає його відкритість, Е. Коен – обмежує сферою соціальних відносин. Американський політолог О. Енкарнасьон трактує громадянське суспільство як сукупність інститутів – систему організацій, створених індивідами для відстоювання своїх інтересів і цінностей. Ця система охоплює і вільно створені за місцем проживання нечисленні організації громадян й ієрархічно організовані групи – загальнонаціональні спілки, етнічні асоціації тощо⁴.

Попри певну невизначеність тлумачень і підходів щодо визначення й сутності поняття "громадянське суспільство" варто

² Політична енциклопедія. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

³ Зауважимо, що визначення "громадянського суспільства" не містять також і чинні та ті, що втратили чинність, нормативно-правові акти, присвячені розвитку громадянського суспільства. Серед таких актів можна назвати: Указ Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016 "Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні", Указ Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 "Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації", роз'яснення Міністерства юстиції України від 24.01.2011 р. "Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства" тощо.

⁴ Энкарнасьон О. Г. Миссионеры Токвиля. Пропаганда гражданского общества и поддержка демократии. URL: http://old.russ.ru/politics/meta/20010220_toc.html

наголосити на його об'єктивному існуванні як суспільного явища і впливового фактору життєдіяльності, а також виокремити ті ключові аспекти цього феномену, які й вирізняють його серед інших впливових суспільно-політичних чинників.

Історія розвитку ідей громадянського суспільства походить ще з Античності. Знаходить вона своє висвітлення у працях Платона, Аристотеля й Цицерона як уявлення про спільноту громадян одного полісу. Таке бачення ототожнювало державу і громадянське суспільство. Натомість уже в працях Н. Макіавеллі громадянське суспільство протиставляється державі. Останню "звинувачують" у прагненні домінування, підкорення всіх форм громадянського суспільства.

Д. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що має певний соціально-економічний і духовний зміст. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це "союз індивідуальностей", у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж.-Ж. Руссо називав "громадянським" суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як сферу самореалізації приватних інтересів громадян. Г. Гегель – як систему інститутів і відносин, проміжну ланку між сім'єю та державою. К. Маркс вважав громадянське суспільство сукупністю соціально-економічних відносин⁵.

Значного поширення набув запропонований і розвинутий А. де Токвілем підхід до визначення суті й трактування громадянського суспільства як недержавної сфери соціуму. Дослідник виходив з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справді демократичного суспільства⁶.

У XIX ст. ідеї громадянського суспільства набули актуальності та окреслилися й у вітчизняній політико-правовій думці. Зокрема,

⁵ Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку. Київ, 2006. С. 5–7.

⁶ Токвиль А. Демократія в Америці / пер. с франц., предисл. Гарольда Дж. Ласки. Москва : Прогресс, 1992. 554 с.

М. Драгомановим концептуалізовано ідею суспільства, що ґрунтується на асоціації гармонійно розвинених особистостей, на засадах політичної свободи, яка і гарантуватиме дотримання прав людини і громадянина, слугуватиме розвитку суспільних відносин⁷. Ідею політичної самостійності як природне право кожної нації розвивав у своїх працях І. Франко. На його думку, реформоване суспільство базуватиметься на домінуванні громадської думки, закони мають ґрунтуватися на справедливості, а державні інститути мають бути наділені лише виконавчими функціями та контролюватися суспільними інститутами⁸. М. Костомаров убачав новий устрій України як суспільство, де панує юридична рівність громадян, свобода людини визнається як найцінніший її стан; основою суспільства є свобода господарської діяльності, що дає можливість усім його членам стати власниками з рівними правами⁹.

Італійський мислитель А. Грамші був переконаний, що громадянське суспільство, як і держава, служить панівному класу у зміцненні його влади. Взаємовідносини держави й громадянського суспільства залежать від зрілості останнього: якщо громадянське суспільство розпливчасте і примітивне, то держава є його "зовнішньою формою". І лише в умовах зрілого громадянського суспільства, наголошував А. Грамші, його відносини з державою можуть бути збалансованими¹⁰.

Варто зазначити, що починаючи з другої половини XIX ст. увага науковців до проблем громадянського суспільства та його розвитку значно послабилася. Відбулося це під впливом промислової революції в європейських країнах, посилення експлуатації найманих працівників та зосередження уваги науковців на

⁷ Литвин О. Поступ громадянського суспільства в Україні. Історіософський аспект у творчості М. П. Драгоманова. Філософські обрії. 2007. № 17. С. 146–159.

⁸ Франко. І. Зібрання творів у 50 томах. Том 45. Філософські праці. Київ: Наукова думка, 1986. 575 с.

⁹ Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Замлинский. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.

¹⁰ Грамши А. Партии, государство, общество. URL: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gramsci04.html

розв'язанні питань, які стосувалися моделювання організації "справедливого суспільства" без експлуатації людини людиною. Дж. Кін справедливо зауважив, що у ті часи європейська суспільно-політична думка здебільшого спиралася на міфічне уявлення про те, що в складних соціальних системах можна встановити порядок, спокій і уникнути конфліктів, якщо відмовитися від прагнення поділу влади на суспільну й політичну¹¹. Засновники ж і послідовники марксизму взагалі обґрунтовували утопію колективістського комуністичного суспільства, яке прийде на зміну і державі, і громадянському (буржуазному) суспільству. З часом марксистські погляди у більшості країн Західної Європи трансформувалися в ідеї соціал-демократії. А ось у СРСР та країнах повоєнної Східної Європи реалізація ідеї самоврядування була зведена до тотального підкорення суспільства партії-державі. Саме тоталітарний режим, як зазначала Х. Арендт, породив абсолютно нові політичні інституції, які зруйнували всі суспільні, юридичні та політичні традиції країн і перетворив класи на масу¹².

І лише наприкінці ХХ століття на тлі активізації боротьби з авторитарними режимами, зокрема в східноєвропейських країнах та республіках колишнього СРСР, інтерес до громадянського суспільства (і як теоретичного концепту, і як форми практичної діяльності) відновився. Саме в цей час активізувалися у дослідженні різних аспектів громадянського суспільства і вітчизняні науковці – В. Горбатенко, А. Колодій, І. Кресіна, М. Михальченко, С. Рябов, М. Рябчук, Г. Щедрова та ін. Поступово ідея громадянського суспільства, як найпривабливішої форми організації співжиття, стала провідною у сучасному науковому арсеналі (наукові розвідки О. Бабкіної, Г. Зеленько, Ю. Левенця, О. Майбороди, М. Розумного, Ф. Рудича, О. Чувардинського, Є. Цокура та ін.). З часом концептуалізація проблеми громадянського суспільства набула законодавчого оформлення й певних форм практичної реалізації.

¹¹ Кін Дж. Демократия и гражданское общество / пер. с англ., послесл. М. А. Абрамова. Москва, 2001. С. 106..

¹² Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. Москва, 1996. С. 510–516.

Щоправда, варто зауважити й те, що надії, які були пов'язані з "відродженням" уваги до проблем громадянського суспільства, широке захоплення його ідеями, якими були позначені й наукові дослідження вітчизняних суспільствознавців на рубежі ХХ–ХХІ ст., з часом змінилися песимістичнішими оцінками. Соціальна аномія, правовий нігілізм, корупція й усвідомлення несправедливості соціального порядку, депривація й недовіра до державних і соціальних інститутів похитнули уявлення про перспективи демократичного розвитку. На цьому тлі сприйняття розвитку громадянського суспільства як найважливішої ознаки незворотності демократичних змін багато в чому втрачали свою наукову й практичну привабливість, а уявлення про громадянське суспільство дедалі більше набували характеру декларацій та гасел.

Узагальнюючи викладене, означимо домінантні підходи до визначення громадянського суспільства. Переважно під цим поняттям розуміють сукупність громадян (тотожність державі); форму державності; опозицію державі; форму безпосереднього і прямого впливу на державні інститути; ланку взаємовідносин з державою; сукупність соціально-економічних відносин; сферу політичних відносин; сферу соціальних відносин тощо.

Будь-що, громадянське суспільство – це передусім теоретична категорія, яка використовується не лише для аналізу й пояснення реальних суспільно-політичних процесів і явищ, а й слугує своєрідним тлом суспільної взаємодії, філософією відносин. У цьому сенсі "громадянське суспільство можна розглядати як самоорганізовану і саморегульовану сферу публічно-правових відносин у державі, утворювану вільними і рівними індивідами та створеними ними об'єднаннями громадян, які функціонують, формуючи соціальний капітал та здійснюючи контроль за органами державної влади, служать підґрунтям демократії та визначальним чинником у розбудові правової держави. Тобто, громадянське суспільство не може ототожнюватися з якимось одним суб'єктом публічно-правових відносин, оскільки ця категорія позначає пере-

дусім систему суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються між множиною їх різнопорядкових учасників"¹³.

Разом з тим зауважимо, що будь-які спроби трактування сутності громадянського суспільства повертаються до гегелівського розмежування "громадянського суспільства" і "держави". Концептуалізація ж феномену громадянського суспільства дозволяє виокремити два (безумовно сув'язних) доміантні підходи до його трактування:

1) як досконалого стану суспільства в цілому, його недержавної частини; ідеального концепту, за посередництва якого конкретизуються моделі та визначаються шляхи демократичного розвитку;

2) як одного з суспільних секторів – сфери громадської активності, сукупності й системи суспільних інститутів, що функціонують за певних суспільно-політичних умов.

Цей короткий огляд історії розвитку ідеї та узагальнення основних підходів та тенденцій у дослідженні громадянського суспільства (у різні часи й за різних умов) здійснено нами з трьох мотивів. По-перше, для означення феномену громадянського суспільства як багаторівневого й широкополого явища суспільних відносин. І ці відносини, як свідчить практика, не обмежуються діяльністю "непідприємницьких товариств і установ, легалізованих відповідно до законодавства" (як це визначено чинними урядовими нормативно-правовими актами)¹⁴. По-друге, для визначення можливих ризиків розвитку громадянського суспільства, що постають за сучасних умов. Зокрема, через спроби обмеження сфери впливу громадянського суспільства на державотворчі процеси, прагнення "підкорення" державою його інститутів, формалізації їхньої діяльності та доктринерства в організації взаємодії

¹³ Федоренко В. Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_20126

¹⁴ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України. Постанова від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>

держави й громадянського суспільства. По-третє, для окреслення суших і належних, з нашого погляду, сфер діяльності інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі державотворення, потреби в суспільній консолідації, подолання "дефіциту демократії" та негативних тенденцій у вітчизняній політичній практиці.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення й сув'язнення щонайменше двох її площин – теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Узагальнюючи теоретичні розвідки, вітчизняні науковці прагнуть створення адекватної моделі реалізації ідей громадянського суспільства на наших теренах. Особливої ж ваги набуває ця проблема в частині її переходу з переважно теоретичної у практичну площину¹⁵. Йдеться про те, що політична практика здебільшого зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства як легітимного інституту. З одного боку, це природно: поняття інституту громадянського суспільства знайшло своє втілення у вітчизняних законах та інших нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. Водночас зауважимо, що накопичується й певний (не завжди позитивний) досвід їх втілення (передусім – у частині формування і діяльності інституцій громадянського суспільства). З другого боку, виникає небезпека своєрідної "методологічної пастки" – спроба "побудови" моделей громадянського суспільства переважно через його інституції. Очевидним є те, що ці моделі не можуть бути "лінійними" і спрямованими переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів. За нинішніх умов ціннісних трансформацій ідеться про необхідність вироблення нових суспільних смислів (як цінності, потреби та проєктивної діяльності, означення мети й підпорядкованості засобів її досягнення).

¹⁵ Шайгородський Ю. Ж. Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ, 2016. С. 92–122.

Громадянське суспільство в Україні: проблеми інституалізації

Громадянське суспільство здебільшого пов'язують, а часто й ототожнюють, виключно з діяльністю його структурних елементів: "Громадянське суспільство – суспільство, в основі якого лежить розгалужена мережа незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів"¹⁶. Це лаконічне визначення, безумовно, не є суперечливим з точки зору уявленого феномену, але, на нашу думку, потребує певних уточнень з урахуванням політичної практики.

Безумовно, основною ознакою згуртованості й спроможності громадянського суспільства є рівень його інституалізації. Тому твердження про те, що в основі розвинутого громадянського суспільства лежить діяльність його інституцій, є досить переконливим, хоча, на нашу думку, неповним. Разом з тим, саме на розвиток і підтримку організацій громадянського суспільства здебільшого спрямовані зусилля державних органів та зорієнтовані нормативно-правові акти. (Зазначимо, що лише протягом останнього десятиліття ухвалено близько 60 державних нормативно-правових актів, спрямованих на сприяння розвитку громадянського суспільства. А впродовж нетривалого часу (грудень 2019 – березень 2020 рр.) в системі центральних органів виконавчої влади навіть функціонувало Державне агентство розвитку молоді та громадянського суспільства¹⁷). Одним із них, а саме – чинною

¹⁶ Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство. Енциклопедія Сучасної України : електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31976

¹⁷ Деякі питання діяльності Державного агентства спорту. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2019 р. № 1160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-2019-%D0%BF>; Деякі питання Державного агентства спорту і Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2020 р. № 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/233-2020-%D0%BF#n25>

урядовою Постановою "Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади", до інституцій громадянського суспільства віднесено "громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства"¹⁸. Зауважимо, що постановою до інституцій громадянського суспільства не віднесено політичні партії (організації), і це питання досі залишається дискусійним.

Принагідно зазначимо, що донедавна дефініція "інститут громадянського суспільства" взагалі не була унормованою в законах і підзаконних актах України, що, безумовно, породжувало певні проблеми правозастосовної діяльності в контексті інституціалізації громадянського суспільства. Протягом тривалого часу поняття "інститут громадянського суспільства" використовується здебільшого інтуїтивно, з навіяння, через ототожнення його з найпоширенішою інституційною формою громадянського суспільства – "громадською організацією".

Тривалий час законодавчою основою діяльності громадських формувань був Закон України "Про об'єднання громадян" (1992 р.)¹⁹. Безумовно, сам факт прийняття важливого для розвитку громадянського суспільства закону у перші роки незалежності заслуговує на позитивну оцінку. Разом з тим, у ньому певною мірою "консервувалися" панівні стереотипи тогочася щодо форм і методів діяльності громадських організацій, не враховувалися окремі норми міжнародного права. Свідченням цього є й оцінка Європейським судом Закону України "Про об'єднання громадян" як доволі нечіткого й непрогнозованого щодо його реалізації і як такого, що не забезпечує права, зафіксованого у статті 11 Конвенції

¹⁸ Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України. Постанова від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>

¹⁹ Про об'єднання громадян. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 34. Ст. 504. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12>

про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (право на вільне об'єднання громадян)²⁰.

Лише через 20 років, у 2012-му, законодавець повернувся до проблеми врегулювання окремих аспектів цієї сфери суспільної діяльності, замінивши Закон "Про об'єднання громадян" Законом України "Про громадські об'єднання". Як і попередній, він не містить поняття інституту громадянського суспільства, але містить (окрім порядку утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань) визначення громадського об'єднання як "добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів". Закон визначає також і принципи утворення й діяльності громадських об'єднань: добровільність; самоврядність; вільний вибір території діяльності; рівність перед законом; відсутність майнового інтересу учасників; прозорість, відкритість та публічність. Розробниками нового закону частково були враховані зауваження й усунуті певні недоречності закону попереднього, але, як свідчить практика, дієвим стимулом процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні він не став, оскільки не містив механізмів його реалізації.

Не розкриває закон і сутності громадянського суспільства. Очевидно, відсутність комплексності правового забезпечення цієї сфери життєдіяльності є похідною, зокрема, й від допоки що недостатнього рівня її дослідження соціальними науками. Більшість сучасних досліджень фокусується на інституційній складовій функціонування громадянського суспільства. Водночас, на нашу думку, зосередженість на цій складовій феномену громадянського суспільства без всебічного теоретичного осмислення його сутності як суспільного явища, без його концептуалізації з урахуванням сучасних суспільно-політичних змін не завжди є плідною з

²⁰ З квітня 2008 р. за результатами розгляду справи № 40269/02 "Корецький та інші проти України" Європейський суд з прав людини визнав державу Україна винною у справі про відмову управління юстиції в м. Києві зареєструвати організацію "Громадянський Комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків" (м. Київ) та такою, що порушила права, зафіксовані у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

науково-практичного боку. Можливо, саме тому чимало "інституційних" досліджень здійснено у межах раніше панівної і, багато в чому, застарілої теоретико-методологічної моделі. Очевидно, що парадигмальні зміни мають торкнутися як теоретичного обґрунтування, так і науково-практичного опрацювання напрямів подолання перекосів у системі суспільно-політичних відносин. У цьому сенсі наукові розвідки у площині сучасних концепцій громадянського суспільства є не лише перспективними, але й вкрай актуальними у теоретичному й практичному, зокрема законотворчому, контексті.

Зазначимо, що завдання пошуку й реалізації шляхів практичного втілення заходів, спрямованих на вкорінення в повсякденність ідей громадянського суспільства, створення та розбудову відповідних інститутів українською владою, завжди декларувалися як необхідна умова подальшого демократичного розвитку. Такий підхід демонстрували і законодавці, і президенти, і уряди. Сприяння розвитку громадянського суспільства визначається однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави²¹. Президентськими указами й урядовими документами передбачається налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інституціями громадянського суспільства на умовах партнерства, взаємної зацікавленості в досягненні цілей, демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, взабічного забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина²².

²¹ Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80#Text>

²² Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1276/2005#Text>; Деякі питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-%D0%BF#Text>; Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text>; Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1049. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF#Text>

Спроби влади "унормувати" діяльність інститутів громадянського суспільства виявилися малоєфективними. Відсутність належних механізмів реалізації законодавчих ініціатив, дієвої комунікації з громадянами призвели до "розпорошення" владних зусиль, значного посилення формалізму й бюрократизму у "взаємодії" влади й громадських об'єднань. Практика цієї взаємодії усе більше свідчила про прагнення влади використати інституції громадянського суспільства задля "прикрашення демократичного фасаду" й легітимації власних рішень.

Звернімо увагу на основну характеристику (вимогу) урядового документа до організацій громадянського суспільства – їх "легалізацію відповідно до законодавства". Чи означає це, що не легалізовані відповідно до законодавства об'єднання громадян (головних суб'єктів громадянського суспільства) не можуть визнаватися учасниками суспільних процесів і не мають права впливати на них? Очевидно – ні. І суспільно-політична практика, зокрема останніх десятиліть, є свідченням цього. Поряд із "формальними" ("легалізованими відповідно до законодавства") інституціями громадянського суспільства (які тією чи іншою мірою успішно співпрацювали з владою) виникали "неформальні" громадські формування, які об'єднували здебільшого протестно налаштовану й досить активну частину суспільства.

Звернімо увагу й на тривалий час домінуючі дещо хибні уявлення (зокрема, органів центральної виконавчої влади) про інституції громадянського суспільства як про суб'єкти виключно загальнонаціонального масштабу. Насправді ж вони можуть бути сукупністю громадян одного регіону чи регіональним (місцевим, навіть місциним) об'єднанням. Ці утворення не лише не входять у структуру держави (хоча й вступають у різноманітні суспільні відносини, в тому числі й з державою), але існують як відносно незалежні суб'єкти, метою яких є задоволення своїх власних (як громадян) потреб та інтересів. У будь-якому разі на практиці громадянське суспільство – це мережа спільнот, утворених, незалежно від їх кількісного складу чи територіального розташування, на добровільних, волонтерських засадах і об'єднаних спільністю цілей. Адже спільні цілі не досягаються індивідуально лише спільнотою і ґрунтуються на відчутті свободи дій у межах цілісної суспільної системи.

Кількість офіційно зареєстрованих громадських організацій в Україні, за даними Державної служби статистики України, постійно зростає²³. Ця тенденція зберігається й протягом останнього часу. Значним "статистичним зростанням" кількості громадських об'єднань позначився період після 2015 р., що пов'язується з набуттям статусу "легалізованих" частиною волонтерських та громадських організацій, створених у відповідь на воєнну агресію з боку Російської Федерації (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка зростання кількості громадських об'єднань в Україні протягом 2015–2020 рр.*

Громадські об'єднання	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Громадські організації	64526	70321	75988	80461	84608	88882
Профспілки та об'єднання профспілок	25853	26321	27070	27601	28026	28486
Благодійні організації	13579	15384	16837	17726	18433	19112
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	15719	17109	26080	27999	29916	32700
Органи самоорганізації населення (ОСН)	1358	1415	1497	1552	1572	1614
Громадські спілки	526	753	990	1254	1455	1718

Джерело: ЄДРПОУ Державної служби статистики України. Див. у: Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році : матеріали щоріч. доп. / Корнієвський О., Сидоренко Д., Пеліванова Н. та ін.; за заг. ред. Ю. Тищенко, Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2021. 116 с.

** Без урахування території тимчасово окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей, АР Крим та м. Севастополя.*

²³ Наводяться різні дані – від 50 до 85 тисяч, понад 105 тисяч. Наукова література і навіть офіційна статистика не мають узгоджених даних щодо кількості організацій громадянського суспільства через розбіжність методик їх обрахування, що застосовують різні державні органи (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України, Держкомстат України), не дозволяє отримати точну інформацію про кількість членів громадських організацій. Міжнародна ж класифікація неприбуткових організацій ООН (ICNPO) в Україні й досі не застосовується.; Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році : Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. Київ, 2014. 151 с.

За підрахунками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень протягом року (2019–2020) кількість громадських об'єднань в Україні зросла майже на 9 тисяч й сягнула 201 тисячі (табл. 2).

Таблиця 2

**Зростання кількості громадських об'єднань в Україні
протягом 2019–2020 рр.**

Тип громадського об'єднання	На 1 квітня 2019 р.	На 1 квітня 2020 р.	Зростання, кількість
Громадські організації	85655	89896	4241
Профспілки та об'єднання профспілок	28110	28626	516
Благодійні організації	18557	19302	745
Релігійні організації	26123	26437	314
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	30423	33284	2861
Органи самоорганізації населення (ОСН)	1584	1622	38
Громадська спілка	1528	1759	231
Загалом	191980	200926	8946

Складено за: Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році: матеріали. щоріч. доп. / Корнієвський О., Сидоренко Д., Пеліванова Н. та ін.; за заг. ред. Ю. Тищенко, Ю. Каплан. Київ, 2021. С. 13.

Експерти відзначають найбільше зростання (протягом квітня 2019 р. – квітня 2020 р.) кількості ОСББ, пов'язуючи цей процес із зацікавленістю "громадян у підвищенні в такий спосіб ефективності управління спільною власністю, поліпшенні житлово-комунального обслуговування, загалом реалізації свого права власності не лише на окрему квартиру, а й на будинок"²⁴. Очевидно, таке

²⁴ Ключові виклики для розвитку громадянського суспільства, 2020. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2020 році : матеріали. щоріч.

твердження є справедливим лише частково, адже і в цьому випадку зростання було здебільшого "примусовим". Річ у тім, що 1 травня 2020 р. в Україні завершувався перехідний період запровадження житлової реформи відповідно до Закону України "Про житлово-комунальні послуги"²⁵ й було введено в дію норми закону, які встановлюють нові моделі договірних відносин з комунальними службами. Юридичний аналіз законодавчих норм засвідчив, що відмовляючись від створення ОСББ, мешканці багатоквартирних будинків втрачали б свої права щодо свого будинку, в той час як обов'язки стосовно нього (утримувати, нести ризики руйнації тощо) нікуди б не поділися²⁶. Очевидно, що називати "добровільним" створення таких об'єднань є перебільшенням.

На тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інституцій громадянського суспільства²⁷ рівень довіри до них суттєво не змінюється. За результатами соціологічного моніторингу, що здійснюються Центром Разумкова вже протягом двадцяти років, кількість громадян, які повністю довіряють громадським організаціям, коливалася у межах 3–5% (за теоретичної похибки вибірки 2,2–2,3%). Недовіру громадським організаціям висловлюють 49% населення, при цьому 19% – не довіряли повністю (наведено показники опитувань за останні десять років, зведені до середнього значення)²⁸. А результати опитування, проведеного в липні 2020 р., хоч і засвідчили позитивний баланс

доп. / Корнієвський О., Сидоренко Д., Пеліванова Н. та ін.; за заг. ред. Ю. Тищенко, Ю. Каплан. Київ, 2021. С. 13.

²⁵ Про житлово-комунальні послуги. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>

²⁶ Що вигідніше створювати мешканцям багатоквартирних будинків? ОСББ чи ОСН? URL: <https://radabershad.gov.ua/residents/osbb/129-sho-vididnishestvoryuvati-meshkancyam-bagatokvartirnih-budinkiv-osbb-chi-osn.html>

²⁷ Суспільна діяльність. Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 році. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/susp_d.htm

²⁸ Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2013). Соціологічне опитування Центру Разумкова. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81; Кому більше довіряють українці? Фонд „Демократичні ініціативи”. URL: <https://dif.org.ua/article/komu-bilshе-doviryayut-ukrainski-vladi-gromadskosti-zmi>

довіри до громадських організацій, залишається на досить низькому (як для суспільних формувань) рівні – 10,7%²⁹. Загалом, як свідчать результати загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, оприлюдненими в березні 2021 р., громадським організаціям виказали довіру 39% респондентів. На нашу думку, ці показники більше свідчать, з одного боку, про зневір'я у спроможність влади налагодити ефективну співпрацю з інституціями громадянського суспільства, а з другого – про очікування від громадських організацій реальних, відчутних справ. Адже, як засвідчили результати тих самих опитувань, найбільшу довіру в українців мають громадські формування волонтерів – як тих, що допомагають армії, так і тих, що допомагають переселенцям – 74% і 66%, відповідно³⁰.

Показовими є й результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2018 р. громадські організації прозвітували перед Держкомстатом України про загальну кількість членів, що входила до них. Згідно з цими звітами, на обліку в громадських організаціях перебували 19 079 855 осіб, або 42,2% усього населення України³¹, при тому, що згідно з даними Держкомстату в тому ж таки 2018 р. в Україні проживало 28 664 300 осіб віком від 15 до 70 років. Тобто, якщо виходити із достовірності звітів, на обліку в громадських організаціях мали перебувати 66,5% дорослого населення країни. До того ж, як засвідчили результати соціологічного моніторингу, здійсненого фахівцями Інституту соціології НАН України у 2020 р., членами громадських організацій назвали себе лише 1,4% громадян.

²⁹ Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>

³⁰ Державні та соціальні інститути: кому українці довіряють, а кому ні? URL: <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni>

³¹ Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика. Громадянське суспільство. 2011. № 2 (16); Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. Суспільна діяльність. Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/susp_d.htm

Причому треба мати на увазі, що фіксація членства різного роду організацій не завжди вказує на активну громадську діяльність, оскільки членство може бути також пасивним і формальним³². Багаторічні дані цього моніторингу свідчать про те, що попри незначні коливання істотних зрушень цих показників упродовж останніх 25 років не відбувалося.

Не відбувається, в уявленнях громадян, й відчутного посилення впливу громадських формувань на процес ухвалення рішень органами влади. Це засвідчують, зокрема, і соціологічні опитування. Наприклад, за результатами опитування 2019 р. кількість респондентів, які вважали, що громадські організації здатні просувати реформи (порівняно з попереднім – 2018 р.) зменшилася майже втричі (з 24% до 9%)³³.

Своєрідним показником зростання недовіри активної частини громадян до влади та зневіри в її спроможність долання серйозних викликів сьогодення, є реакція громадського сектору на пандемію, спричинену поширенням коронавірусної інфекції COVID-19. Як і в важкі часи початку російської агресії 2014 р., відбулося досить швидке зростання активності волонтерського руху та благодійних формувань. І вже вкотре саме волонтери, а не держава першими передали на фронт тести для виявлення COVID-19, забезпечували засобами захисту громадян старшого віку, незаможних громадян³⁴.

Діяльністю організацій громадянського суспільства нині охоплено практично всі суспільні сфери. Вони працюють у соціальній, освітній і культурній, правозахисній і комунікативній сферах, за напрямками антикорупційної діяльності, аналізу

³² Чи спроможне громадянське суспільство стати соціальною основою модернізації України? URL: <https://dif.org.ua/article/chi-spromozhne-gromadyanske-suspilstvo-stati-sotsialnoyu-osnovoyu-modernizatsii-ukraini>

³³ Луцевич О. Держава і громадянське суспільство після виборів 2019 року. Together. Проект ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні. URL: <https://euprostir.org.ua/resources/146603>

³⁴ Волонтери передали перші тести на COVID-19 для військових на Донбасі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/volontery-peredaly-pershi-testy-na-covid-19-dlia-viyskovykh-na-donbasi/30501455.html>; Війна з коронавірусом. Як армію знову рятують волонтери. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/3/7246225/>

політики, залучені до розроблення проєктів нормативно-правових актів, до процесів, пов'язаних з реформою децентралізації тощо. Основою ж інституалізації ("формальної" і "неформальної") громадянського суспільства є ціннісно-орієнтаційна єдність громадян, специфічні соціальні комунікації й їх взаємодія (зокрема й з державою) на принципах добровільної самоорганізації й самоврядності, що є ключовим принципом його (громадянського суспільства) інституалізації. Відсутність реальної взаємодії та ефективної комунікації призводять до проявів "неунормованої" владою громадянської активності – численних всеукраїнських, регіональних і місцевих акцій протесту.

Держава і громадянське суспільство: принципи, практики й суперечності взаємодії

Аналіз передвиборчих партійних програм, програм кандидатів у народні депутати України (зокрема, й парламенту нинішнього скликання), публічні виступи політиків засвідчують дещо спрощене уявлення про мотиваційну сферу особистості, спонуки політичної поведінки та джерела громадянської активності. Саме мотиваційно-смісловий фактор є визначальним, ключовим механізмом процесу суспільної взаємодії й найважливішим чинником консолідації суспільства. Його (цього фактору) недооцінка виявляється не лише у змісті передвиборчих гасел, але й у характері взаємодії влади й громадськості.

Практика взаємодії влади зі суспільством здебільшого спрямована на інституційні його складові. Вважається, що саме ці – інституційно-організовані суб'єкти (державні органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії, суспільно-політичні рухи, громадські організації тощо), як елементи суспільно-політичної системи, забезпечують її цілісність та визначають рівень ефективності. З одного боку, такий підхід є виправданим. З другого, він не завжди враховує мотиваційно-сміслові складові життєдіяльності суспільства. Реальність же завжди визначається сукупністю дій і взаємодій значно ширшого кола суб'єктів. Окрім

інституційних, це й групові (формальні й неформальні спільноти), й індивідуальні (на рівні особистості як носія цінностей і смислів, як відносно самостійного джерела суспільного життя). Функціонування будь-яких суспільних структур та інституцій залежить передусім від міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Зрештою, перед людиною держава є відповідальною за свою діяльність³⁵, а здійснюється вона людьми й для людей. Саме вони створюють і забезпечують діяльність тих чи інших інституцій, продукують норми, символи, цінності й ідеали. Розвиток суспільства – це процес і результат діяльності людей. Спроби ж ототожнення інституційного розвитку зі суспільним, абсолютизація інституційної складової колективної та індивідуальної поведінки виявилися непродуктивними, оскільки такий підхід нівелює значення та вплив позараціональних (не матеріальних) детермінант суспільної й політичної поведінки.

Політичну поведінку найчастіше розуміють як поведінку соціальних суб'єктів (осіб, груп, спільнот), зумовлену певними формами, засобами і напрямками функціонування політичної системи, відмежовуючи такі раціональні політичні дії від ірраціональних форм політичної активності або таких поведінкових актів, що є частково чи цілком неусвідомленими³⁶. Тобто, на думку окремих науковців, політична поведінка начебто майже цілком формується організованими суб'єктами, що становлять політичну систему суспільства – політичними й соціальними інституціями, й саме вони (ці інституції) опосередковують визначення особистістю індивідуальних цілей, методів їх досягнення і, зрештою, підвалин власного життєвого планування. Виключно раціональні критерії кладуться і в оцінку ефективності процесу суспільно-політичного розвитку. Якість цього розвитку характеризується передусім відносинами між її класами, соціальними групами, особистостями.

³⁵ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>

³⁶ Розенфельд Ю. М., Герасіна Л. М., Осипова Н. П. Політологія: підручник. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2441.html>

Ці відносини або розділяють, або об'єднують групи, еліти, верстви, партії спільними, а то й різними цілями, ідеалами, інтересами.

Водночас успіх сучасних суспільно-політичних перетворень значною мірою залежить від урахування особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – ціннісно-смыслового. Його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального (соціокультурного та соціально-політичного) процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої й скоординованої діяльності зі створення нових цінностей та смислів. Саме тому спонукальним і мотиваційним чинником взаємодії влади й громадськості має бути цілепокладання й визначення ціннісних пріоритетів як необхідних і важливих складових процесу конструювання майбутнього, як напрямів суспільного розвитку.

Одним із найважливіших принципів і водночас інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян об'єднавча ціннісна парадигма. Адже лише суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо основних, базових цінностей, може розглядатися як стабільна система. Її стабільність і сталість розвитку забезпечуються ціннісною єдністю, зокнайменше – відсутністю гострих суперечностей між особою і групою, групою і суспільством, зрештою – між особою і суспільством загалом. У цьому сенсі, ціннісний консенсус – ефективний і чи не єдиний шлях консолідації нації, суспільства, держави. Ціннісна ж суперечливість, невизначеність дестабілізує систему, дезорієнтує суспільні прагнення, позбавляє основ життєве планування, його спрямованість. Ця суперечливість стає на заваді демократичним перетворенням, посилює й поглиблює тенденції ціннісних розколів, зокрема, між владою і громадськістю.

Варто враховувати, що соціальні потреби можуть бути набагато важливішими для людини, групи, нації, аніж матеріальні, фінансові потреби, навіть тоді, коли ці потреби є вкрай актуальними³⁷. Тобто, численні мотиви індивіда є водночас

³⁷ Mayo Elton. *The Human Problems of an Industrial Civilization*. London : Routledge. 204 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203487273>

відображенням потреб різних соціальних груп, спільнот, до яких він належить. Ця сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають її межі та форми, додають спрямованості й орієнтують на досягнення певних цілей – особистісних і суспільних.

Особливої ваги у подоланні "дефіциту демократії" набувають не лише ціннісні та інституційні, але й процедурні чинники. Не випадково поширеним (ледь не на аксіоматичному рівні) є твердження, що демократія – це передусім процедури. Разом з тим, вважаємо, що таке твердження потребує певних уточнень і застережень. Очевидно, що для країн зрілих демократій пріоритетними в розбудові суспільства рівних можливостей, відкритих ринків і високого ступеня толерантності є процедури. Адже цінності демократії настільки "вплетені" у своєрідну світоглядну "матрицю" західних суспільств і масову свідомість, що сприймаються як природні, безперечні й безумовні. В країнах зрілих демократій ці цінності багато в чому виконують функцію самоконтролю соціуму, запобіжників його деформації.

Дещо інакшим є ставлення до демократичних процедур у країнах молодих демократій, зокрема в Україні. Процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, відбувається вкрай складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився і система суспільних цінностей усе ще перебуває під відчутним впливом ціннісних деформацій радянських часів. Саме тому чимало запозичених у країн зрілих демократій процедурних зразків, реплікованих його зовнішніми формами, деформуються й перетворюються на імітацію.

Для "торжества процедури" як основи демократії необхідним є вкорінення демократичних цінностей у масову свідомість. Саме вони (демократичні цінності) мають стати підставою оцінок і переосмислення буття, зміни норм і моделей поведінки. Деформація ж та імітація демократичних процедур (виборів, референдумів, впливу на прийняття рішень, конкурсних відборів, громадського

контролю тощо) призводять до спотворення демократичних принципів та сприйняття демократії, поглиблюючи і у масовій свідомості, і у практичній діяльності її "дефіцит".

Дослідження громадянського суспільства та його взаємодії з владою на сучасному етапі потребують всебічного змістового аналізу й певної переоцінки методологічних підходів. Очевидно, що "конфлікт інтересів" у взаємодії громадянського суспільства і влади відбувається на мотиваційному рівні і під час цілепокладання. Адже мотиви влади й суспільні мотиви не завжди збігаються. Для влади "влада" є самодостатнім явищем (самоціллю). Для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу.

Проілюструємо зазначену тенденцію "конфлікту інтересів" на прикладі інститутів громадянського суспільства. За логікою суспільного розвитку, інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети. "Владна" ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інститутами, а потім – у використанні інституту громадянського суспільства для посилення легітимації влади й владних рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвиткові інституту громадянського суспільства, а з другого – використовуючи державні механізми контролю за діяльністю його інституцій, створюється ілюзія тотожності суспільних і владних потреб та мотивів їх досягнення.

Поширення COVID-19 в Україні на тлі воєнної агресії з боку Російської Федерації посилює негативні соціально-економічні тенденції в країні, а також зневіру в дії влади й правильності її рішень. Зростає кількість громадян, які оцінюють вибір руху країни в цілому як неправильний, а негативні оцінки ситуації навесні 2021 року стрімко наближаються до осінніх 2013-го (табл. 3).

Таблиця 3

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2011–2021 рр.)

	Серпень 2011	Серпень 2012	Жовтень 2013	Березень 2014	Травень 2015	Листопад 2016	Листопад 2018	Вересень 2019	Червень 2020	Березень 2021
У правильному напрямі	16,1	19,7	15,4	32,3	14,3	17,4	12,0	57,0	18,8	17,7
У неправильному напрямі	61,9	57,6	65,4	40,7	67,6	66,8	78,0	17,0	61,3	66,4
Важко відповісти / не відповіли	22,1	22,6	19,2	27,0	18,1	15,9	10,0	26,0	19,8	15,9

Складено за: Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004–2016). URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66; Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf; URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>; За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viruyut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenshilasya-na-20-20191111061108>; Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>; Соціально-політична ситуація в Україні – Липень 2020. URL: <https://socis.kiev.ua/ua/2020-08-13/>; Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r>

Результати соціологічних досліджень засвідчують укр. низький рівень довіри законодавчому й виконавчим органам влади, судовій системі, політичним партіям, органам правопорядку (табл. 4). Серед "лідерів" недовіри – суди й органи прокуратури, антикорупційні органи, державні службовці, парламент і уряд.

Таблиця 4

Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інститутам?, %

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Президент України	20,1	28,9	34,5	9,9	6,7	- 4,6
Верховна Рада України	31,7	43,4	16,6	2,0	6,4	- 56,5
Уряд України	32,1	39,9	19,2	1,9	7,0	- 50,9
Державний апарат (чиновники)	36,5	41,2	13,3	1,4	7,5	- 63,0
ЗСУ	11,0	17,0	48,9	16,3	6,9	37,2
Державна прикордонна служба	12,4	26,6	42,7	9,0	9,3	12,7
Нац. гвардія України	14,3	25,0	40,5	8,6	11,7	9,8
Нац. поліція	18,8	39,1	28,4	4,6	9,1	- 24,9
СБУ	23,9	31,9	27,8	3,3	13,2	- 24,7
ДБР	28,6	34,8	14,3	1,8	20,5	- 47,3
ДСНС	15,8	17,8	40,2	13,1	13,1	19,7
Прокуратура	36,7	36,5	13,9	1,3	11,6	- 58,0
Суди (судова система в цілому)	43,5	34,0	10,4	1,3	10,8	- 65,8
Місцевий суд	31,5	36,0	16,4	1,6	14,4	- 49,5
Верховний Суд	35,3	33,8	13,5	1,9	15,4	- 53,7
Конституційний Суд України	31,9	32,7	16,5	1,8	17,1	- 46,3
МВС України	33,1	33,9	18,8	1,9	12,3	- 46,3
НАБУ	37,7	33,4	10,7	1,7	16,6	- 58,7
САП	39,2	31,3	9,5	1,1	18,9	- 59,9
НАЗК	39,4	30,2	9,3	0,7	20,3	- 59,6
Антикор. суд	40,0	29,8	9,3	1,1	19,9	- 59,4
Патрульна поліція	20,4	33,8	32,5	2,7	10,5	- 19,0

Продовження таблиці 4

Уповноважений ВР України з прав людини	17,1	23,4	27,0	3,8	28,8	- 9,7
ЗМІ України	15,0	27,2	44,0	5,6	8,2	7,4
ЗМІ Росії	55,8	25,3	5,4	0,8	12,6	- 74,9
НБУ	23,1	39,1	23,8	1,7	12,3	- 36,7
Комерційні банки	28,4	38,5	19,9	1,7	11,5	- 45,3
Профспілки	21,4	28,2	23,1	3,2	24,2	- 23,3
Політичні партії	30,7	40,2	12,6	2,6	13,9	- 55,7
Громадські організації	12,2	24,0	41,0	5,9	16,8	10,7
Західні ЗМІ	18,0	25,5	28,8	4,8	23,0	- 9,9
Церква	10,3	15,1	44,1	18,9	11,6	37,6
Добровольчі батальйони	15,4	19,0	39,1	13,6	12,9	18,3
Волонтерські організації	7,7	16,7	46,6	16,3	12,8	38,5

Джерело: Разумков Центр. 04.09.2020. Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>

**Різниця між часткою тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє.*

Характерно, що серед суспільних інституцій найбільшу довіру громадяни висловили організаціям громадянського суспільства, де вплив держави є порівняно незначним (волонтерським організаціям, Церкві, добровольчим рухам, громадським організаціям), а також державним інституціям "безпекового сектору" – Збройним силам України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі та Державній службі з надзвичайних ситуацій. Тобто, більшість громадян не довіряють органам влади і вважають, що Україна розвивається у неправильному напрямі.

Зауважимо, що й громадські активісти в реалізації суспільно значущих завдань мало розраховують на владу й вітчизняні суди. Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва проведено опитування серед представників громадських організацій. Дослідники поцікавилися у керівників інститутів громадянського суспільства: які механізми впливу на владу, на їхню думку (з урахуванням досвіду взаємодії), є найбільш ефективними? Результати опитування представлені в табл. 5. Вони засвідчили порівняно низький рівень ефективності звернення до

вищих владних і судових інстанцій. Ефективнішими, на думку опитаних, є використання можливостей засобів масової інформації та звернення до міжнародних організацій.

Таблиця 5

**За допомогою яких механізмів громадські організації
можуть найбільш ефективно впливати на владу?
(згадок)**

Активна взаємодія з засобами масової інформації	52
Звернення до світової спільноти, міжнародних організацій	47
Залучення позитивного досвіду взаємодії з інших регіонів України та інших країн	45
Розробка і просування матеріалів з аналізу політики та відповідних рекомендацій	44
Утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій	44
Вивчення та оприлюднення громадської думки населення	41
Моніторинг виконання депутатами виборчих обіцянок і ухвалених рішень	38
Робота у громадських радах й інших дорадчих органах при державних установах	37
Делегування представників громадських організацій на державні посади (в уряді, міністерствах, органах місцевого самоврядування тощо)	37
Публічне обговорення (круглі столи, громадські слухання) нагальних суспільних проблем та вироблення власних пропозицій для їх вирішення	35
Звернення до судових інстанцій	32
Звернення до вищих владних інстанцій	31
Використання неформальних зв'язків з особами, що ухвалюють рішення	19
Організація мітингів, демонстрацій	19
Співпраця з політичними партіями	17
Бойкот, пікетування державних установ	8
Інші	3

Джерело: Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність – Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. Опитування проводилося з 15 квітня по 1 травня 2020 року. Загалом отримано 75 відповідей. URL: dif.org.ua/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplynula-na-gromadsku-aktivnist

Досить своєрідною є "співпраця" держави з організаціями громадянського суспільства й у питаннях створення сприятливих умов для фінансування їхньої діяльності. Законодавчо до мінімуму обмежені й організаційно ускладнені можливості матеріальної підтримки інститутів громадянського суспільства з боку вітчизняного бізнесу. Згідно з чинними нормами, навіть благодійна допомога важкохворим обкладається податком на доходи фізичних осіб³⁸. Декларуючи співпрацю й фінансове сприяння реалізації соціальних проєктів, держава на підтримку громадських організацій виділяє кошти в межах 0,05–0,1% бюджету³⁹. І справа не лише у розмірах цієї допомоги. Йдеться про неопублічність процедури розподілу коштів і про відсутність у відкритих джерелах інформації про їх витрати та про ефективність реалізації проєктів громадської ініціативи.

Розподіл бюджетних коштів здійснюється рішеннями "конкурсних комісій", створених органами виконавчої влади. Характерною ознакою рішень, прийнятих у "домайданівські" часи, була їх спрямованість на підтримку "привладних" молодіжних структур. Наприклад, навесні 2013 р. конкурсною комісією Держмолодьспорту України⁴⁰ грошові кошти у сумі 5 млн 480 тис. грн, були розподілені між приблизно 70 громадськими організаціями. Більш ніж половина всіх коштів спрямовувалася на реалізацію молодіжних проєктів політичних та "припартійних" структур. Серед "лідерів-переможців" конкурсу була молодіжна організація Партії регіонів – "Молоді регіони" (450 тис. грн, або ж – майже 10% усіх коштів, виділених державою на підтримку молодіжних і спортивних організацій), Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (345 тис. грн), Соціалістичний Конгрес Молоді (295 тис. грн), Всеукраїнська піонерська організація ім. В. І. Леніна (285 тис. грн),

³⁸ Гулевська-Черниш А. Податок на протез, або Як благодійники утримують державу. Українська правда. Життя. URL: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/07/14/175090/>

³⁹ Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги. Тиждень. URL: <http://tyzhden.ua/News/46150>

⁴⁰ Рішення конкурсної комісії Держмолодьспорту від 25 квітня 2013 р. URL: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/show/1522

Українська Народна Молодь (245 тис. грн), Спілка піонерських організацій Києва (СПОК, 240 тис. грн) тощо. Показовим є й той факт, що Державна служба молоді та спорту на всі проєкти спортивних організацій виділила кошти, співмірні з витратами на підтримку заходів Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.

Щоправда, після Революції Гідності й початку воєнних дій на Сході України більше уваги приділяється діяльності волонтерських організацій. Внесені у 2019 році зміни до Бюджетного кодексу забезпечили надання фінансової підтримки з державного бюджету організаціям ветеранів та особам з інвалідністю. Проте, відповідно до затверджених порядків використання коштів, фінансування з державного бюджету отримали лише всеукраїнські організації. Загалом у 2019 році на фінансування діяльності організацій громадянського суспільства з бюджету було виділено майже 887 млн грн. При цьому половину з цих коштів виділено на підтримку кінематографа, а переважна частина з решти коштів, як зазначають експерти, розподілялася без конкурсу⁴¹.

Особливе занепокоєння викликає стан безпеки громадської діяльності в Україні. Лише протягом трьох останніх років (2018–2020 рр.) правозахисниками було зафіксовано 270 випадків насильницьких дій щодо активістів у зв'язку з їхньою громадською діяльністю – нападів, погроз, залякувань, знищення чи пошкодження майна, яке їм належить (2018 р. – 86 випадків, 2019 р. – 83 інциденти⁴², 2020 р. – 101 випадок⁴³).

Експерти та правозахисники вказують на щонайменше дві системні проблеми, характерні для всіх нападів на активістів: неефективне розслідування і захист безпеки потерпілих. Зазвичай після заяв про напад чи погрози правоохоронці не починають або

⁴¹ Державне фінансування громадських організацій: головні зміни у першій половині 2019 року. URL: <https://euprostir.org.ua/stories/142754>

⁴² Правозахисники зафіксували 83 випадки переслідування громадських активістів у 2019 році. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravozakhysnyky-zafiksuvaly-83-vypadky-peresliduvannia-hromads-kykh-aktyvistiv-u-2019-rotsi/>

⁴³ У 2020 році правозахисники зафіксували 101 випадок нападів на громадських активістів і їх переслідувань в Україні. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-2020-mu-najbilshe-napadiv-na-pravozahisnikiv-stalosya-u-kiyevi-najbilshe-cherез-protidiyu-korupciyi-zmina>

саботують розслідування. Це характерно для майже ста відсотків справ, навіть таких резонансних, як справа Катерини Гандзюк. І після зміни влади в Україні громадські активісти зазнають нападів та стають жертвами залякувань, стверджують правозахисники. Крім того, активісти не отримують індивідуального захисту під час слідства і суду, що передбачено чинним законом про гарантування безпеки осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві⁴⁴.

Чимало протиправних дій учиняється й проти працівників засобів масової інформації. За результатами моніторингу Національної спілки журналістів та партнерських громадських організацій у 2019 р. зафіксовано 75 випадків фізичної агресії щодо журналістів або знімальних груп, в яких постраждали 86 осіб. У 2020 р. скоєно 77 нападів, постраждала 101 особа, кожний сьомий напад на журналістів був за участю чиновників, депутатів або ж співробітників правоохоронних органів⁴⁵.

Здійснений аналіз, на жаль, підтверджує наявність негативних проявів у практиці взаємодії влади й громадянського суспільства. На наш погляд, найсуттєвішою, найвідчутнішою і такою, що посилювалася протягом останніх років, є тенденція до наростання "дефіциту демократії" та прагнення "підкорення" державою інституцій громадянського суспільства⁴⁶. Це прагнення полягає у спробах вибудувати "модель" стосунків, у яких інститути громадянського суспільства виконуватимуть функцію своєї легітимації рішень і дій органів влади, використовуючи для цього свої можливості зв'язків із громадськістю. Такі висновки підтверджуються й результатами нашого дослідження діяльності

⁴⁴ Напади на активістів в Україні не припиняються – правозахисники. Deutsche Welle. URL: <https://www.dw.com/uk/a-51623956>

⁴⁵ В Україні за рік сталося понад сотню нападів на активістів. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/01/28/novyna/suspilstvo/ukrayini-rik-stalosya-sotnyu-napadiv-aktyvistiv>; Стало відомо, скільки нападів на журналістів сталося у 2020 році. URL:

<https://www.slovoidilo.ua/2021/01/13/novyna/suspilstvo/stalo-vidomo-silkly-napadiv-zhurnalistiv-stalosya-2020-rocz>

⁴⁶ Шайгородський Ю. Роль громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. Вип. 3 (71). С. 136–152.

громадських рад, створених при центральних органах виконавчої влади України⁴⁷.

Події останнього часу довели неефективність і незграбність донині наявної системи "взаємодії" держави та громадянського суспільства. Адже і Помаранчевий, і Євромайдан (як суспільно-політичні явища), і їх перемогу над корумпованою владною верхівкою забезпечили передусім не "легалізовані відповідно до законодавства" інституції громадянського суспільства, а активність самих громадян. Ба більше, у критичні для країни часи боротьби з військовою агресією і проявами сепаратизму самоорганізовані громадяни через "нелегалізовані" організації добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державними програмами, досить часто долаючи бездіяльність чиновників, ними була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчовими продуктами, ліками й навіть військовим обладнанням. З'явилися й активно підтримуються нові формати засобів масової інформації й комунікації. Волонтерські "неформальні" організації переймаються долями вимушених переселенців зазвичай ефективніше, аніж державні органи.

У цьому контексті зауважимо, що трансформація взаємодії політичних та громадських інституцій ускладнюється наявністю суперечностей, пов'язаних із поєднанням елементів адміністративно-командного та демократичного управління, низьким рівнем соціально-економічного розвитку країни, відсутністю ефективних механізмів захисту прав і свобод громадян, невизначеністю стратегічної моделі суспільно-політичного розвитку, недостатньою сформованістю демократичних цінностей як політичної еліти, так і громадян, що, зрештою, й призводить до "дефіциту демократії". Усвідомлення ж значущості цих і низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інститутів мають стати підґрунтям переосмислення (у тому числі, можливо передусім, наукового) сучасних суспільно-політичних процесів.

⁴⁷ Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / Шайгородський Ю. Ж., Андрійчук Т. С., Дідух А. Я. та ін. / за заг. ред. Шайгородського Ю. Ж. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2011. 148 с.

Залучення інститутів громадянського суспільства до розв'язання проблем трансформаційних процесів, з одного боку, є об'єктивною потребою, з другого – породжує чимало суперечностей, викликаних специфікою сучасного етапу суспільного розвитку. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання пояснюється пильна увага науковців до науково-практичних проблем громадянського суспільства, теоретичного дослідження його основ та пошуку ефективних шляхів практичної реалізації. Спонукальним же мотивом цієї теоретичної й практичної активності є незадоволення наявним станом речей, динамікою й рівнем державно-політичного розвитку⁴⁸.

Разом з тим, украй важливим є розуміння того, що за нинішніх умов громадянське суспільство є не самоціллю, а лише формою (на глибоке переконання окремих дослідників – універсальною формою) реального переходу до демократії та реалізації її можливостей. Не випадково усі без винятку моделі переходу до демократії та демократизації суспільства передбачають певний комплекс суспільно-політичних змін, без яких виникає "дефіцит демократії", а демократизація як процес і результат стає неможливою.

Водночас варто зазначити, що ці моделі не можуть бути "лінійними". Йдеться про складний період подолання наявних суперечностей шляхом кардинальних суспільних змін через усвідомлення, засвоєння й практичну реалізацію нових форм громадянської активності, залучення до безпосередньої (різномірної) участі в суспільно-політичних процесах для досягнення їх якісно нового стану. Вочевидь, динаміка змін у всіх сферах суспільного життя впливає на стан перехідних суспільств і на його переосмислення в масовій свідомості.

До підсумкових результатів дослідження особливостей розвитку громадянського суспільства в Україні можна віднести наступні висновки та рекомендації. Передусім – виокремимо (щонайменше) три аспекти, які, на нашу думку, впливають, з одного боку, на

⁴⁸ Шайгородський Ю. Ж. Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики. Київ, 2016. С. 92–122.

сприйняття ідей громадянського суспільства в Україні, з другого – на становлення його інституцій і суспільне ставлення до них.

Перший. Ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самовияву особистості, як форми колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб – близькі українському суспільству. Історія свідчить, що характерною рисою української спільноти завжди було прагнення консолідації через систематизацію й унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин. Разом із тим, "ментальна" і "суспільна" готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі усе ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Тобто, процес суспільної консолідації поки що не набув форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей і цінностей-засобів), як цілепокладання. Безумовно, традиційні цінності за своїм змістом і спрямованістю є "ближчими" до цінностей громадянського суспільства. Разом із тим, процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними вітчизняними та закордонними політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

Другий. Українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних інституцій громадянського суспільства радянського зразка у вигляді всіляких "спілок", "добровільних товариств", "союзів" тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося й на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей, їхньої відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати на розв'язання наявних проблем. Водночас активне використання (підкорення) державою інститутів громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з бездіяльністю інститутів громадянського суспільства.

Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фондів, що розпочали

роботу на території незалежної України, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проєктів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим, більшістю громадян ці формування сприймалися як своєрідний "зразок" громадянських інституцій нового типу і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до них, до їхньої спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

Третій. Не сприяло, на наш погляд, процесу становлення інститутів громадянського суспільства й прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприяння діяльності різних громадських формувань – молодіжних, жіночих, дитячих, професійних організацій, фондів, об'єднань, "ініціатив" тощо) використовувати можливість й авторитет "позапартійних" громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така "взаємодія", як правило, посилювалася напередодні виборів і припинялася одночасно із завершенням чергової передвиборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології "залучення" й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала наявність/відсутність партійного "забарвлення". Водночас не без мовчазної згоди (бездіяльності) інститутів громадянського суспільства в Україні так і не сформувався ключовий складник демократичного режиму – політична відповідальність як своєрідний запобіжник "дефіциту демократії".

Громадянське суспільство в Україні, попри всі труднощі його становлення, розвивається й набуває нових якісних і змістовних ознак. Уявлення людей про суспільно-політичні процеси і їх роль у них поступово змінюються, політичний світ урізноманітнюється та ускладнюється поведінковими, мотиваційними, технологічними особливостями. Очевидно, що формування громадянського суспільства, політичної культури громадян і нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності неможливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі

збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності в інформаційній сфері, створення дієвої системи заохочення та примусу тощо. Для реалізації цих завдань необхідні їх розроблення й координація зусиль з реалізації. Координації зусиль зі здійснення реформ у соціогуманітарній сфері суспільного розвитку потребують питання забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади, розвитку комунікації влади з громадськістю, з питань забезпечення захисту суспільної моралі, формування позитивного міжнародного іміджу України, з реалізації державної мовної політики, діяльності культурних товариств національних меншин України тощо.

Варто визнати, що наявні теоретичні й методичні розробки вчених, з погляду їх практичної реалізації, впровадження в практику, залишаються здебільшого поза увагою держави, центральних виконавчих та місцевих органів влади, засобів масової інформації. Водночас ці розробки часто містять конкретні рекомендації, пропозиції шляхів, форм і методів реалізації. Міністерству культури, молоді та спорту України (створеному за результатами реорганізації Міністерства інформаційної політики України) варто опрацювати механізм моніторингу, оцінки, апробації та практичного впровадження у діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування рекомендацій та пропозицій науковців, спрямованих на реалізацію державної політики у сферах культури, сімейної та молодіжної політики, в інформаційній та безпековій сферах.

За нинішніх умов посилюється вага тих інститутів, які впливають на рівень політичної культури та масову свідомість, пропонують відповідні моделі поведінки. Це, передусім, аудіовізуальні (електронні) засоби масової інформації, оскільки їх вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, загрози єдності країни й консолідації її громадян. Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова необхідно ініціювати, а центральним органам виконавчої влади розробити та впровадити ефективну систему моніторингу інформаційного простору України, що є передумовою вироблення адекватного впливу на процес формування ціннісно-сміслових установок

суспільства. Адже саме в межах цього простору здебільшого відбуваються процеси маніпуляції свідомістю, посилення агресивності, загострення політичного й міжетнічного протистояння.

Центральним органам виконавчої влади спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань свободи слова варто розробити і впровадити систему моніторингу інформаційного простору України. Предметом моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, прояви агресивності, загострення політичного протистояння, міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі. Доцільним було б залучення до розробки певних етичних норм і правил у цій сфері професійних об'єднань журналістів, працівників телебачення і радіо, впровадження системи внутрішнього моніторингу змісту й спрямованості інформаційних програм, запобігання поширенню неправдивої інформації.

Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього в контексті цивілізаційного вибору України. Комітету з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національній академії наук України, Міністерству освіти і науки України та іншим центральним органам виконавчої влади необхідно сприяти всебічному розвитку політичної освіти та культури в Україні як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства.

Міністерству освіти і науки України (із залученням інших центральних органів виконавчої влади) спільно з Комітетом з питань освіти, науки та інновацій Верховної Ради України, Національною академією наук України, громадськими об'єднаннями варто ініціювати розроблення цілісної програми (зорієнтованої на освоєння й удосконалення знань про політику впродовж усього життя) з розвитку політичної освіти як передумови формування відкритого, дієвого й ефективного громадянського суспільства. Міністерству освіти і науки України – розглянути доцільність запровадження обов'язкових програм і курсів з політології, основ держави та права в усіх закладах вищої освіти України, всіляко підтримувати заходи, спрямовані на формування політичної культури та освіти, розвитку критичного мислення.